

ДО ГЕНЕЗИ ОБРАЗУ-КОНЦЕПТУ «РІДНА МОВА»: ЕСТЕТИКА РОМАНТИЗМУ

У статті презентовано лінгвопоетичний аналіз образу-концепту «рідна мова» в текстах українських романтиків; виявлено інтенціональну, етноментальну, прагматичну специфіку цього словесного образу, сформованого естетикою романтизму з її актуалізацією національної ідеї.

Ключові слова: романтизм, рідна мова, концепт, образ, апперцепція.

У концептуальній картині світу кожного народу впродовж його культурно-історичного й духовного розвитку сформувалися поняття, що репрезентують ідеальні моделі уявлень етносу про певні реалії його соціального життя. Ці поняття (концепти) відбивають специфіку національних буттєвих цінностей, вони аксіологічно потенційовані, з чіткою регламентацією оцінних й емотивних конотацій, активно продукуються дискурсом у формі мовних образів, словесних стереотипів, навіть кліше. До таких понять в українській концептуально-мовній картині належить «рідна мова» – концепт, образ, кліше. Цей образ і досі не втрачає своїх первинних, інтенціональних засад, уперше задекларованих у творчості поетів-романтиків. Метою поданої розвідки є спроба лінгвопоетичного аналізу генези словесного образу-концепту *рідна мова* відповідно до основних світоглядних та естетичних домінант українського романтизму початку ХІХ століття. Дослідження філософських та художньо-естетичних домінант українського романтизму здебільшого актуалізоване в царині літературознавства (Д. Чижевський, С. Єфремов, О. Камінчук, Т. Комаринець, О. Мішуков, П. Хропко, М. Яценко та ін.), мовна експлікація романтичних маніфестацій у поезії поч. ХІХ ст. є об'єктом вивчення окремих лінгвістів (І. Богданова, Н. Бабич, Л. Гостюк та ін.), що в цілому має спорадичний характер і конкретизує певну лінгвостилістичну проблему.

Вагомим надбанням романтичного світовідчуття є формування національної ідеї, що екстраполювалася в усі сфери наукового й культурного життя народів. На теренах українства національна ідея втілилася в розбудові національної історичної пам'яті, активізації українського героїчного начала (козацтво), ідентифікації національного мовного коду. Романтизм як культурний феномен став тим світоглядним підґрунтям, на якому формувався український націогенез з його цінностями та пріоритетами. Саме культура і мова, на думку Л. Мацько, ідентифікують етноспільноту з конкретним народом, зберігають його історичну пам'ять, досвід, збагачують та розвивають індивідуальну пам'ять мовців [4, 311]. В основу українського лінгвоетногенезу, культуроетногенезу і націогенезу, зазначає вчений, закладені глибинні зв'язки української мови з національною культурою в її широкому розумінні [там же].

Саме в добу романтизму поняття національної мови (в українській поетичній рецепції *рідна мова*) вийшло на рівень націєтворчого чинника. Закладаючи художню модель *рідної мови* в площини національної свідомості українців, романтики чітко усвідомлювали роль мови у збереженні етносу як нації та творенні державності: *Але, браття, погадаймо, Що з язиком плем'я гине!* (Могильницький, 457; Тут і далі цитуємо за: [12]).

Поняття *рідна мова* у поетів-романтиків здебільшого не конкретизує етностатус мови, а провокує аперцептивну реакцію: читач розумів, що йдеться про українську мову (в тогочасній традиції *малороська, руська, південноруська*), яка на ті часи перебувала в стані соціально-культурної реанімації. Концепт *рідна мова* часто виконує функцію заголовного слова (поезії А. Метлинського, А. Могильницького), а заголовок, на думку А. Мойсієнка, як правило, «стає певною тезою, від якої відштовхується реципієнт при сприйнятті й окремих образно-сміслових елементів, і твору загалом» [7, 28]. Заголовок «Рідна мова» не лише окреслює тему поетичного твору, а й презентує авторську позицію, яка спирається на відповідні лінгвософські інтенції; така рецепція відбувається на основі певного семантичного й естетичного досвіду, який уможлиблює декодування поетичного тексту, з урахуванням «багатоколізійної семантики різнорівневих конотацій» [5, 46].

Конотативні характеристики словесного образу *рідна мова* апріорі позитивні, закладені у самій семантиці слова *рідний* – «належний до одного роду, споріднений, близький», на відміну від нейтральної конотації (поза контекстом) номенів конкретних мов (російська, українська, англійська тощо). Через це заголовні слова «Рідна мова» у вербальному просторі україномовного контексту стають семантичним підґрунтям для позитивно-схвальної рецепції та відповідного асоціативно-образного сприймання цього концепту, який реалізує свій зміст і конотативну характеристику в лексичному оформленні вузького контексту.

Ознака *рідна* аперцептивно продукує асоціативний вербальний ряд, смисловою домінантою якого є поняття *рід*, що адекватно репрезентовано у перших рядках поетичного тексту: *Рідна мова! Рідна мова! Мов завмер без тебе я! Тільки вчую: рідне слово Обізвалось, мов сім'я; Обізвався батько рідний, Що умер за козаків* (Метлинський, 136); *Кождий нарід, хоть би дикий, Любить свій родимий край, Любить отцівські язики, Свою мову і звичай* (Могильницький, 456). Поняття *рід* формує текстуальний асоціативний ланцюг: *рід* – *родина* (*сім'я*) – *батько* (*отець*) – *батьківщина як рідний (родимий) край* – *мова рідного краю* – *рідна мова (рідне слово)* з однаковою емотивно-оцінною конотацією, яка впливає на рівень емоційної рецепції концепта. В обох випадках логіка асоціативного мислення збігається в ключових поняттях, однак у межах кожного контексту виникають свої аперцептивні точки, які підтримують або розширюють локус змістового наповнення ключового концепта. Наприклад, у першому фрагменті таким сигналом є слово *козаки*, яке асоціативно пов'язане з національною історією, її героїкою, славою. Поєднання в одному текстуальному просторі семантично зв'язаних лексем, які акцентують задану тему і декодують

смісл ключового концепта, створює комплексне уявлення про об'єкт зображення та формує вербальні стереотипи його текстуальної репрезентації.

Романтичний макротекст презентує індивідуально-авторські моделі образної інтерпретації концепту **рідна мова**, які зберігають його семантично-емотивну константу: *отцівські язики, отців мова, руський язик* (Могильницький); *рідне слово, наш один язик* (Гушалеви́ч); *руське слово, рідна мова* (Головацький); *родим голос, руська мова* (Устиянович); *мова, руський язик* (Шашкевич); *рідная мова* (Костомаров); *рідна мова, рідне слово* (Метлинський). Номінативна різновекторність словесного образу **рідна мова** пояснюється неусталеністю стандарту номена на позначення української мови, оскільки територіально-географічний простір України традиційно диференціюється на схід і захід, які історично належали до різних імперій і відповідно рухались у різних суспільно-політичних і культурно-наукових напрямках. Схід України виробив свій номінативний стандарт щодо народної мови – *малороська*, захід – *руська* (від слова *Русь*), спільною дефініцією для обох номенів є слово *рідна*, вжите у прямому значенні «звичайна мова національності, до якої належить особа» [10, 692]. Враховуючи суспільно-політичні та культурно-історичні нюанси щодо соціального статусу української мови на теренах двох імперій, номен **рідна мова** найбільш адекватно репрезентує сенсоутворюючу інтенцію світоглядного сприймання романтиками української мови. При цьому значеннєва структура поняття актуалізує сему «українська», хоч не завжди самі романтики, українці за походженням, були реальними носіями української мови в повсякденному житті й епістолярній практиці. Д. Чижевський, коментуючи специфіку українського культурно-наукового світу, зазначав, що «навіть мова, яка часто може служити критерієм, чи відносити дану особу до тієї чи іншої культури, ... тут не може бути певним мірилом вже через те, що українською мовою майже не писав ніхто з українських мисленників» [11, 615]. Однак саме завдяки романтикам вербальна модель **рідна мова** була продукована в площини колективної й індивідуальної свідомості українства, розпрацьована художнім та науковим текстом, що зумовило утворення на підставі номена відповідного концепта із стійким змістовим та конотативним наповненням та потужними когнітивними ресурсами.

Емотивно-оцінне тло образу-концепту **рідна мова** вмотивоване індивідуально-авторським сприйманням української мови в тогочасних історичних умовах і реалізоване комплексом допоміжних вербальних засобів при створенні відповідного словесного образу (епітетні характеристики, порівняння, метафори, близьке лексичне оточення) з відповідним конотативним рівнем: позитивним, схвальним, якщо йдеться про пріоритети рідної мови; негативним, несхвальним, якщо – про нехтування: *Язык руський солодкий, багатий, Ревний соловій красної природи* (Могильницький, 462); *Там, де нарід молодий, Силен, кріпок і мирний, Отців віри ся держить, Рідним словом Бога чтить* (Гушалеви́ч, 491); *Солоденька рідна мово, Як би-м тя рад вчути* (Головацький, 406) – ситуація схвалення, інтенційне продукування пріоритетності рідної мови порівняно з чужими, нерідними; *Руська мати мати нас любила: Чому ж мова ей немила? Чом ся нев встидати маєм?* (Шашкевич, 365); *Отців мови ся*

встидаєм? Ах, невдячний, гідкий встид! (Могильницький, 457) – ситуація несхвалення, мотивація сорому за нехтування рідною мовою. Спостерігаємо формування художнього образу рідної мови, семантично-конотативну доміанту якого реалізують епітетні характеристики *солодка (солоденька), багата, щира*; метафоричні конструкції *язик красно цвів; родим голос серцем пити*; уособлення *мова – соловей*.

Ці образи репрезентують особливості художнього індивідуально-авторського світовідбиття на рівні осмислення об'єкта зображення, що, однак не виходило за межі усталених поетичних традицій, сформованих фольклорним світоглядом. «Художник у процесі творчості, – констатує сучасна філософська думка, – відображає об'єкт зовсім не таким, яким він є сам по собі, а таким, яким сприймає його митець, таким, яким він його бачить, розуміє, переживає, оцінює. Пізнання реального світу в мистецтві є одночасно осмисленим ставленням художника до світу» [8, 106-107]. Оскільки художнє осмислення світу завжди корелює із суголосними часу художньо-естетичними канонами, така образна доміанта цілком природно реалізувала філософсько-естетичну програму романтизму з його настановами пріоритетності національної (рідної народові) мови, що й зумовило однозначно позитивну конотованість образу *рідна мова*.

Свого часу Гумбольдт розмежовував індивідуальні та колективні (народні) особливості мовного відбиття дійсності, акцентуючи увагу на індивідуальних образах, у яких «віддзеркалюється специфічний характер народу, і в цьому випадку, як це властиво для всіх індивідуальних явищ, багатоманіття форм, у яких виражається один і той же зміст, може бути безмежним» [2, 84]. Словесно-художня векторність, започаткована романтиками, основу якої складає емоційне сприймання української мови, зумовила розвиток активного моделювання образу *рідна мова*, мотивуючим підґрунтям якого стала асоціативна компонента: *солов'їна, калинова, сопілкова, барвінкова, мальовнича, квітуча, квітчаста, співуча, мила, чарівна, барвіста, животисна* тощо. Ця лексична парадигма дефініцій становить корпус традиційних поетичних стереотипів, які продукуються не лише в художній картині світу українців, а й вживлюються у широкий комунікативний дискурс, замінюючи подекуди функціональні характеристики української мови. Ці стереотипи сповна реалізують свої функції: когнітивну – шляхом засвоєння певних орієнтаційних схем (вектор сприймання української мови); емоційну – ставлення до об'єкта (мови) позитивне, схвальне; суспільну – підтримування внутрішньої єдності групи щодо інших груп (українська мова щодо, наприклад, російської) [1, 98]. До речі, свого часу А. Метлинський убачав достоїнства української мови не в її поетичності, музикальності, мальовничості, а в спроможності виражати людські думки, почуття і пристрасті [3, 122].

Порушуючи питання пріоритетності рідної мови як фактора формування національної самосвідомості й самоідентифікації, романтики торкнулися такого характерного для етноментальної площини українства аспекта, як аксіологія опозиції «своє – чуже». Фольклорний текст продукував ідею чіткої аксіологічної регламентації рівнів цієї антиномії в межах універсального (не побутового) сприймання світу (своє – гарне, оцінка «схвалення»; чуже – погане, оцінка

«несхвалення»), прийнятого колективною свідомістю як факт адекватного реагування на світопорядок (своя земля – найкраща, чужина – найгірша; своя віра – від Бога, єдина, правильна, щира; чужа віра – від лукавого, отже, варта ганьби; своя мова (пісня) – рідна, милозвучна, бо зрозуміла, чужа – негарна, неприємна для вуха, бо незрозуміла; своя людина – чесноти; чужинець – гріхи тощо). Таке усвідомлення етносом себе та своїх етнічних пріоритетів є однією з форм етнічної стереотипізації, яка пов'язана з поняттями «нація», «національний характер», «національна свідомість», «мова» [6, 204]. Етнічна стереотипізація реалізує себе в понятті автостереотип, «яким homo ethnikus характеризує себе... Саме поняттю автостереотипу властива нейтралізація негативних наслідків, а погляд носіїв етносу на себе повинен бути ідеальним» [9, 6].

Автостереотип меншовартості українця щодо своєї мови формувалася протягом тривалого часу, утворивши комплекс світоглядно-ментальних, соціолінгвістичних, психологічних проблем. Одним із шляхів вирішення цих проблем, на думку романтиків, було формування національних пріоритетів у світоглядному просторі українця як представника окремого етносу, подолання комплексу мовної неповноцінності українців, який втілювався в оцінних модусах опозиції «своє – чуже», де своє – погане; чуже – гарне. Ця опозиція відтворена в поетичному контексті з акцентацією емотивно-оцінних конотацій, властивих тогочасній рецепції «свого – чужого»: *Ми їх предці вихваляем, Чуже – красне, своє – брідь... Отців мови ся встидаєм?.. ; А коли нам чужі слова Так припали до смаку, Відречімся!.. Руська мова Най загине до знаку!.. Нове собі ім'я даймо, Вже не русин, якесь інне!..* (Могильницький, 457); *Чи язик руський так дикий, убогий, Що краси світла не годен сказати?* (Могильницький, 461); *Печальна мати! Ой лишчи з-руська дитинці співати! Бо руська думка – сумний хрест на гробі, А руська мова – сором на подобі* (Устиянович, 42); *Руська мати нас любила: Чому ж мова їй немила? Чом ся нев встидати масм? Чом чужую любляем?* (Шашкевич, 365). Мовний контекст відверто репрезентує громадську позицію авторів, які для підсилення психологічного фактору впливу на свідомість читача використовують експресивний потенціал семантичної структури слів і можливості лексичного декора ситуації, що сприяє нагнітання негативних емоцій в емотивній площині контексту: *брідь, дикий, убогий* (експресеми); *встидаєм, відречімся, сумний хрест, гроб, сором* (лексичне оточення підпорядковане заданому (негативному) емотивно-оцінному вектору).

Увага романтиків до української мови як рідної в національній ідентифікації українців не лише піднесла суспільний і культурний статус мови; у поетичному контексті романтизму виник образ *рідної мови* та стійкі вербальні стереотипи його художньо-естетичної репрезентації. Важливим стратегічним завданням романтиків було формування позитивного ставлення українців до своєї мови, що вплинуло на загальний рівень смислових та емотивно-оцінних конотацій образу *рідна мова* – інтенційно схвальних, позитивних, що логічно знайшло розвиток у подальших художніх практиках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акимова Е., Гудавичюс А. Еще раз о стереотипах в этнолингвистике / Е. Акимова // *Etnolingwistika*. – 2003. – №15. – Lublin. – S. 97-110.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – М.: «Прогресс», 1984. – 398 с.
3. Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального) / Т.І. Комаринець. – Львів, 1983.
4. Мацько Л. І. Теоретичні засади лінгвокультурологічного аналізу тексту / Л.І. Мацько // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць*. – Випуск 3, книга 2. – К., 2008. – С. 311-322.
5. Мейзерський В. М. Філософія и неориторика / В.М. Мейзерський. – К.: Лыбидь, 1991.
6. Миронова Г. До питання «якого ми роду-племені?» (національна психологія, етнічна пам'ять, мова, культура) / Г. Миронова // *Ukraina medzy jezykiem a kultura*. – Krakow, 2003. – S. 199-205.
7. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: Декодування Шевченкового вірша / А.К. Мойсієнко – К., 2006. – 304 с.
8. Проблема ценности в философии. – М.: Знание, 1966. – 178 с.
9. Пугач В. М. Українці: проблема самототожності / В.М. Пугач // *Вивчаємо українську мову та літературу*. – 2005. – № 17-18. – С. 6-8.
10. Тлумачний словник української мови / за ред. В.С. Калашника. – Харків: Прапор, 2004. – 992 с.
11. Чижевський Д. Філософія і національність // Д. Чижевський // *Україна: філософський спадок століть*. – К., 2000. – Т.1.
12. Українські поети-романтики. – К., 1987.

In the article the linguistic and poetic analysis of the conception «mother tongue» in texts of Ukrainian romantics is presented; international, ethnic and mental, pragmatic specific features of this verbal conception, formed by the romanticism's aesthetics with its actualization of national idea, are discovered.

Key words: romanticism, the mother tongue, concept, conception, apperception.

Підкамінна Л.В.

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ КОНЦЕПТ УКРАЇНИ У ПОЕТИЧНІЙ МОВОТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА

*У статті досліджується лінгвокультурологічний концепт України у поетичній мовотворчості Т.Шевченка. Завдяки епітетним детермінантам концепт **Україна** у поезії здатний до продукування знаків вторинного семіозису.*

Ключові слова: концепт, Україна, епітет, текст, культура, мовна картина світу.

На сучасному етапі розвитку мовознавства визріла проблема проаналізувати динаміку мови у світлі загальнокультурних парадигм, адже рівень культури суспільства безпосередньо пов'язаний з мовою. Дослідження ж